

HOE BESCHERMEN WIJ ONS TEGEN RUSSISCHE DESINFORMATIE?

De inzet van desinformatie en nepnieuws van Russische zijde is aan de orde van de dag. Afgelopen jaar intervenueerde Rusland in de Amerikaanse presidentiële verkiezingscampagne om de kandidatuur van Hillary Clinton te verzwakken. Begin dit jaar verspreidden Russische trollen valse berichten over de seksuele geaardheid van de Franse presidentskandidaat Emmanuel Macron. Ook Nederland is niet gevrijwaard van Russische propaganda activiteiten zoals omtrent de bevindingen van de Onderzoeksraad voor de Veiligheid over het neerschieten van vlucht MH17. Deze activiteiten ondermijnen de democratische rechtsorde en het vertrouwen van burgers in haar instituties en waarden. Hier schetsen wij de omvang van deze activiteiten en doen zeven aanbevelingen voor wat de Nederlandse samenleving kan doen om zich hier beter tegen te beschermen.

DESINFORMATIE IS ONDERMIJNEND

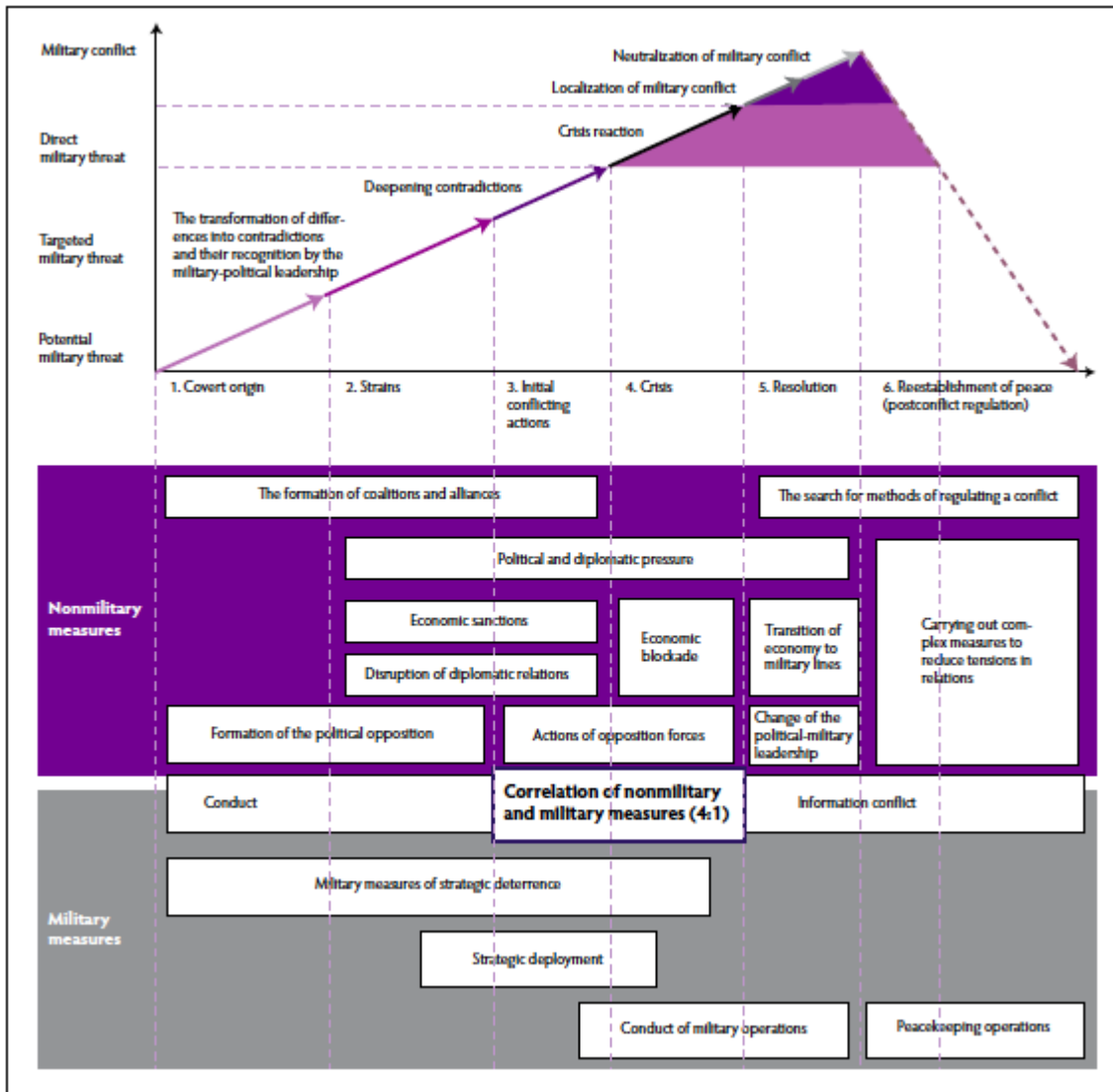
De omvang en aard van Russische desinformatie in Europa wordt steeds duidelijker. Bepaalde landen zijn systematisch doelwit, zoals Oekraïne, de Baltische Staten en Zweden.¹ Politieke tegenstanders in andere landen zijn eveneens doelwit. Gefinancierd en aangestuurd vanuit Moskou wordt desinformatie verspreid via traditionele en sociale media. Russische troll legers overstelpen websites met antiwesterse, verwarring zaaiende boodschappen. Doelbewust worden reputaties besmeurd, niet alleen van politici en bestuurders maar ook van journalisten en onderzoekers. Onzekerheid wordt gezaaid en maatschappelijke verdeeldheid geoogst over thema's die het publieke en politieke debat domineren. Soms gebeurt dit via gefabriceerde onwaarheden. Vaker gaat het om gemanipuleerde berichten die net niet waar zijn. Hiermee ontstaat, zoals elke spindoctor weet, juist extra verwarring. Vals nieuws vertroebelt in eerste instantie de publieke discussie die gebaat is bij een open, kritische, maar zeker ook eerlijke uitwisseling van verschillende inzichten. Wanneer er sprake is van moedwillige manipulatie op grote schaal, ondermijnt dit de geloofwaardigheid van het democratisch systeem. De Russische *hacks* van de computers van de Democraten en het lekken van informatie stellen de verkiezing van President Trump in een ander daglicht, zelfs als dit niet de doorslaggevende factor in zijn overwinning is geweest. Dit is ernstig in een tijd waarin aan de houdbaarheid van het democratisch bestel wordt getwijfeld.²

HET RUSSISCHE INFORMATIE COMPLEX

Dat de Russische overheid desinformatiecampagnes een belangrijk politiek middel vindt is duidelijk. Al jaren circuleren er geruchten over het bestaan van Russische informatie-eenheden, wat Rusland steevast ontkende. Pas in begin 2016 gaf de Russische Minister van Defensie Sergei Shoigu het bestaan van 'informatie troepen' openlijk toe, en zei dat propaganda 'slim, ontwikkeld, en effectief' moet zijn.³ Dit is in lijn met wat ook wel

de 'Gerasimov doctrine' wordt genoemd. In deze doctrine zette de commandant van de Russische strijdkrachten Generaal Gerasimov in 2013 de Russische visie op hybride oorlogvoering en de rol van informatie daarbinnen uiteen.⁴ In Figuur 1 wordt dit geïllustreerd met *Information Conflict* (zie volgende pagina).

Het Russische informatie-apparaat is omvangrijk.⁵ Geschat wordt dat Rusland ten minste 300 miljoen dollar besteedt aan een cyberleger van zo'n duizend mensen.⁶ Het toont het belang dat Rusland hieraan hecht. De bronnen maken aannemelijk dat met deze schattingen mogelijk slechts het topje van de ijsberg zichtbaar is.⁷ Eerder berichtten bronnen al over de omvang van de Russische activiteiten, waarbij melding werd gemaakt dat er zo'n 400 mensen⁸ zouden werken vanuit het 'Internet Research Agency', een overheidsgeïllustreerde organisatie op 55 Savushkina Street in St Petersburg.⁹ Deze 'Olgino trolls' werden voor het eerst in 2013 door Russische journalisten beschreven.¹⁰ Het 'Internet Research Agency' zou in eigendom zijn van President Putin's catering manager.¹¹ Er wordt ook gebruikt gemaakt van private ondernemingen en mediakanalen als LiveJournal en VKontakte. Boodschappen worden actief verspreid via social media als Facebook, Twitter en Instagram en de commentaarpagina's van Russia Today (RT) en Sputnik. Daarnaast zijn er blogs vanuit andere landen, zoals Roemenië, waar het gelekte verslag van een NATO Stratcom Centre of Excellence vergadering gepubliceerd werd, maar dan met verdraaide 'feiten'.¹² Sputnik berichtte daar weer over en herhaalde de 'feiten' op TV. Ook zijn er voorbeelden van wat sommige bronnen aanduiden als 'useful idiots', wanneer sprake is van mensen die regelmatig zeer positief pro-Rusland nieuws verspreiden dat dan weer keurig door Russische staatsmedia wordt herhaald met of zonder naamsverwijzing.¹³ Figuur 2 toont een beknopte selectie van publiek bekende Russische desinformatie die duiden op een georkestreerde campagne. De site <http://www.stopfake.org/nl/home-2/> biedt een lange waslijst aan voorbeelden van nepnieuws met specifieke relevantie voor de Nederlandse context.

Figuur 1: De elementen van hybride oorlogvoering en daarbinnen *Information Conflict*. Bron: Charles K. Bartles, "Getting Gerasimov Right", *Military Review* 96, nr. 1 (2016): 30.

2014 EN 2015	2016	2017
<p>21 juli Bron 1 Het publiceren van gemanipuleerde satellietbeelden om Oekraïne te beschuldigen van het neerhalen van de MH17.</p>	<p>18 januari Bron 5 Plaatsen van een video 'door het ultranationalistische Oekraïense Azov-bataljon', die dreigt Nederland aan te vallen als het tegen het EU-associatieverdrag met Oekraïne stemt. De daadwerkelijke oorsprong van de video is een 'troll farm' in St. Petersburg.</p>	<p>2 februari Bron 14 Het framen van de Nederlandse zorgen over mogelijke buitenlandse inmenging in de verkiezingen en het schrappen van fraudegevoelige software als het gevolg van 'hacking hysteria'.</p>
<p>21 februari Bron 2 Het circuleren van een brief van de Zweedse Ministerie van Defensie die de topman van BAE Systems Sverige AB, de grootste wapenfabrikant van Zweden, bedankt voor steun aan Oekraïne. Het is een vervalsing.</p>	<p>27 maart Bron 6 Insinuatie dat Bondskanselier Merkel een selfie heeft genomen met een van de terroristen van de aanslagen in Brussel. De persoon op de foto is echter een willekeurige Syrische vluchteling.</p>	<p>4 februari Bron 15 Het beschuldigen van de Franse Rusland-kritische presidentskandidaat Emmanuel Macron; hij zou een 'Amerikaans agent' zijn die de financiële sector van de VS vertegenwoordigt.</p>
<p>1 april Bron 3 Het publiceren van 'gelekte documenten' van een bijeenkomst van het NATO StratCom Centre Of Excellence in Riga. Deze documenten verklaren dat Rusland steeds populairder wordt in het Zuiden en Oosten van Oekraïne.</p>	<p>18 april Bron 7 Russische media rapporteert dat Poroshenko autistisch zou zijn. Volgens de Süddeutsche Zeitung heeft zij een dergelijk verhaal nooit gepubliceerd.</p>	<p>27 februari Bron 16 Franse presidentskandidaat Emmanuel Macron zou homoseksueel zijn. Dit bericht startte op 31 januari en verspreidde zich snel via Rusland, Griekenland, Nederland, Frankrijk, Verenigde Staten, Spanje, Canada, Verenigd Koninkrijk en Turkije. Het bericht is duidelijk bedoeld om Macron te beschadigen.</p>
<p>1 november Bron 4 Pro-Russische 'Experts' claimen zonder enige vorm van bewijs dat er 'duizenden' ISIS-vechters arriveren in Odessa.</p>	<p>22 juli Bron 8 Het inbreken van Russische hackers bij de e-mails van de Democratische Partij en het wereldwijd verspreiden van de inhoud via WikiLeaks.</p>	
	<p>15 september Bron 9 Hackers, waarschijnlijk uit Rusland, hebben uit de bestanden van de World Anti-Doping Agency (Wada) medische informatie over atleten gelekt om de aandacht af te leiden van Russische doping gebruikende sporters.</p>	
	<p>26 september Bron 10 Het claimen dat Russische radardata de onschuld bewijzen van de pro-Russische rebellen m.b.t. het neerhalen van MH17.</p>	
	<p>28 september Bron 11 Internationale onderzoekers werd toegestaan bewijs te fabriceren.</p>	
	<p>8 december Bron 12 Het manipuleren van de uitspraken van de Duitse MinBuZa. In het gemanipuleerde bericht zegt hij dat Oekraïne de Minsk-afspraken schendt, terwijl hij slechts in zeer algemene termen stelde dat er niet aan de afspraken werd gehouden.</p>	
	<p>21 december Bron 13 Russische media noemen de recente valutaschommelingen in Oekraïne een complete ineenstorting van de nationale munt.</p>	

Figuur 2: Voorbeelden van Russische desinformatie

WAT MAAKT NEDERLAND KWETSBAAR?

Nederland is één van de meest gedigitaliseerde, open en vrije samenlevingen. Ze is daarmee bij uitstek kwetsbaar voor Russische interferentie. De Russische campagne om de resultaten van het MH17 rapport van de Onderzoeksraad voor de Veiligheid (OVV) in diskrediet te brengen is illustratief.¹⁴ De overheid heeft verschillende initiatieven genomen om onze samenleving te beschermen. Politieke partijen zijn geadviseerd door het Nationaal Cyber Security Centrum (NCSC) over cyberbeveiliging.¹⁵ Bij de verkiezingen worden de uitgebrachte stemmen ditmaal handmatig geteld zodat de geldigheid van de verkiezingsuitslag boven elke twijfel is verheven.¹⁶ En de AIVD roept iedereen op tot waakzaamheid naar aanleiding van honderden hackpogingen uit onder meer China, Iran en Rusland.¹⁷ Het belang van software upgrades, aanscherping van de procedures, algemene alertheid, en mogelijk zelfs het terugschroeven van digitalisering, is duidelijk. Minder evident is hoe de Nederlandse samenleving zich kan weren tegen goed uitgeruste, grootschalige gecamoufleerde desinformatiecampagnes. De Nederlandse overheid en samenleving zijn kwetsbaar en hebben geen effectief antwoord op moedwillige verstoring. Verschillende factoren spelen een rol, zoals het karakter van onze open samenleving en de traditionele rol van de overheid daarin; Nederland als mondiaal informatieknooppunt; onzekerheid over de echte intenties van actoren; en de wijze van mediaconsumptie in de wereld van vandaag. Om onze kwetsbaarheid te reduceren zal hiermee rekening moeten worden gehouden.

DE OPEN SAMENLEVING EN DE ROL VAN DE OVERHEID

De kern van onze open samenleving ligt in het recht op vrije uitwisseling van ideeën, vastgelegd in Artikel 7, 8 en 9 van de Grondwet.¹⁸ Ingrijpen is pas gerechtvaardigd wanneer de openbare orde in gevaar komt of wanneer Artikel 1 over het verbod op discriminatie geschonden wordt.¹⁹ De overheid heeft daarbinnen een neutrale, faciliterende rol. Het door de overheid controleren en reguleren van informatiestromen in de samenleving hoort daar niet bij. Er wordt in verschillende gremia nagedacht over een rol voor de overheid die past bij de grondwettelijke grondslagen van de rechtsorde en die ook recht doet aan de aard van de dreiging. De vraag welke verantwoordelijkheden en taken de overheid zou moeten hebben staat centraal. Een *Ministry of Truth* past zeker niet. Maar lijdzaam toekijken hoe externe krachten het democratische proces verstoren en de samenleving uit elkaar spelen, is geen verantwoorde optie. Ook de overheid heeft hierin een rol, zij het één die past in een vrije, democratische rechtsorde. Actief signaleren, faciliteren én communiceren past daar bij.

HET INFORMATIEDOMEIN IN EEN OPEN SAMENLEVING

De Nederlandse kwetsbaarheid is niet los te zien van de open, verbonden en vrijwel volledig gedigitaliseerde samenleving. Nederland, al eeuwen een vrijhaven voor het vrije woord, is de laatste decennia uitgegroeid tot een mondiaal digitaal informatieknooppunt. De Amsterdam Internet Exchange (AMS-IX) is één de grootste Internet-Exchanges van de wereld. Het is ongewenst om daaromheen een *Great Firewall* te bouwen die kan beschermen tegen ongewenste informatie stromen. De Nederlandse economie en samenleving zijn gebaat bij een vrij wereldwijd Internet, en niet bij een politiestaat of een verbrokkeld *Splinternet*. Oplossingen moeten allereerst voortkomen uit de samenleving zelf, de wetenschap, de media (als de traditionele vierde pijler van de democratie), en nieuwe-technologie bedrijven. De overheid heeft hier opnieuw vooral een signalerende, faciliterende en beschermende functie. De invulling en juridische afbakening van de rol van de overheid in het informatiedomein verdient nadere bestudering, met name in die situaties waar het vrije woord in gevaar komt. Hier ligt een belangrijke taak voor het Openbaar Ministerie in die gevallen waarin desinformatie haat zaait, aanzet tot geweld, smaad en laster, en andere wetsovertredingen aan de orde kunnen zijn.

FUNDAMENTELE ONZEKERHEID OVER WIE, WAT EN HOE

Het informatiedomein lijkt volledig transparant maar blijkt dat in de praktijk niet te zijn. Veelal is onduidelijk of er sprake is van een desinformatiecampagne, wie achter die campagne zit en hoe deze uitgevoerd wordt. Het is niet eenvoudig een boze burger te onderscheiden van een betaalde troll. Of een spontane coalitie van individuen van een gecoördineerde campagne. Vaak zien we *smoke* maar zelden een *smoking gun*.²⁰ Toch is het mogelijk om patronen te herkennen op basis waarvan zulke campagnes blootgelegd kunnen worden. Dat vereist kritische media en burgers en wellicht ook de inzet van de technologiebedrijven die de portals bezitten en algoritmes ontwerpen die deze informatiestromen in banen leiden. Dit is een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid waarin ook een alerte overheid op klinische wijze gerichte “info ops activiteiten” kan blootleggen en deze informatie beschikbaar stelt aan belanghebbenden.

FEIT EN FICTIE IN EEN POST TRUTH WERELD

Feiten en fictie zijn steeds moeilijker te onderscheiden in de huidige mediaberichten. Traditionele media zien hun oplages al jaren teruglopen. Redacties worden wegbezuinigd. In Nederland was er tussen 2004 en 2010 al sprake van een verdriedubbeling van het aantal persvoorlichters en interne communicatie-functionarissen ten opzichte van het aantal journalisten.²¹ De budgetten voor serieuze verslaggeving daalden daarbij tegelijkertijd.

De mediaconsumptie van de gemiddelde Nederlander is alleen maar toegenomen en bedroeg in 2015 8 uur en 33 minuten per dag. Mensen consumeren nieuws via gepersonaliseerde Facebook timelines waardoor ze steeds meer in hun eigen informatie-bubbel terecht komen.²² Social media, ook wel de *echo chambers* van het Internet genoemd, hebben deze silovorming alleen maar versterkt. Informatie gaat viraal in steeds kortere cycli en het adagium 'al is de leugen nog zo snel, de waarheid achterhaalt hem wel' gaat vaak niet meer tijdig op. Men ziet twee parallelle ontwikkelingen. Allereerst is er sprake van een terugkeer naar een denken waarin ideologieën weer een centrale rol spelen.²³ Daarnaast is er sprake van de opkomst van 'alternatieve feiten' die passen binnen het raamwerk van een bepaalde ideologie en daarom makkelijker geaccepteerd worden. 'Post-truth' was in 2016 zelfs het Oxford Dictionary woord van het jaar.²⁴ De optelsom van deze twee ontwikkelingen is dat mensen ontvankelijker raken voor desinformatie.²⁵

ZEVEN AANBEVELINGEN

Hoe wordt Nederland minder kwetsbaar voor desinformatiecampagnes? En passen eventuele oplossingen binnen de kaders en waarden van de democratische rechtsstaat? Het is zeker dat niet alleen de overheid aan zet is, maar de samenleving als geheel. Er is een belangrijke rol weggelegd voor burgers, maatschappelijke organisaties, onderwijsinstellingen, bedrijven, media, opinieliders en vooral ook politici. Wij doen volgende zeven aanbevelingen:

Nauwkeurigheid in discussies over nieuws en politiek:

De maatschappij behoort zich te wapenen tegen moedwillige manipulatie van nieuws en verspreiding van desinformatie. Het is niet verstandig dit te beschrijven in termen van nationale veiligheid en defensie. In Amerikaanse kringen wordt wel gesproken over *weaponized narratives van de zijde van Moskou*.²⁶ Desinformatiecampagnes met vals of verdraaid nieuws lijken zo immers direct danwel indirect vooral een veiligheidsvraagstuk of zelfs een militaire aangelegenheid te worden. In de Nederlandse rechtsstatelijke democratie is de krijgsmacht echter niet de eerst aangewezen om hiertegen op te treden. Desinformatie is niet-militaire agressie die met opzet verspreid wordt om het democratisch proces en het gezag van instellingen en personen te ondermijnen. Het is in de eerste plaats een civiele dreiging die met civiele middelen gekeerd moet worden. Hier zelf contra-propaganda en halve waarheden tegenover stellen wekt geen vertrouwen bij mensen, organisaties en instellingen. Het gaat om het zorgvuldig natrekken of beweringen en berichten wel (helemaal) waar zijn, en waar deze valse berichten precies vandaan komen. Tegenover onjuiste informatie kan geverifieerde informatie worden geplaatst. Desinformatie moet snel, nauwkeurig en zorgvuldig worden ontmanteld. Kan dat niet snel, dan is scepsis noodzakelijk om te voorkomen dat desinformatie veel effect heeft.

Maak duidelijk wie wat doet: Duidelijk moet zijn wie verantwoordelijk is voor informatievoorziening en berichtgeving, hoe dat gebeurt, met welk doel en via welke media. Snelheid is hierbij belangrijk omdat desinformatie zich snel grootschalig kan

verspreiden.²⁷ Redacties van media-organisaties kunnen explicieter aandacht besteden aan de vraag waar informatie vandaan komt en hoe nieuws tot stand is gekomen.²⁸ Zendercoördinatoren kunnen programma's inlassen die aandacht besteden aan de herkomst van berichtgeving en eventuele fouten bij de nieuwsvoorziening. Onderzoekscollectieven van burgers en NGO's spelen een belangrijke rol, zoals Bellingcat²⁹, Raam op Rusland³⁰ en Stopfake³¹ demonstreren. Ook inlichtingendiensten kunnen een functie hebben bij de analyse van onjuist nieuws en het achterhalen van de verantwoordelijke actoren. Zij kunnen de geschade instellingen en personen daarover informeren.

Maak de bevindingen publiek: Bevindingen over het wie-wat-wanneer-en-waarom van desinformatie moeten zo veel mogelijk publiek gemaakt worden. Er is behoefte aan een instantie die actief valse berichten aan de kaak stelt en daarover communiceert. Dit kan vormgegeven worden naar het voorbeeld van het *myth busting* netwerk van de External Action Service van de Europese Unie die een wekelijkse *disinformation review* uitbrengt.³²

Onderwijs in kritisch, zelfdenkend burgerschap: In een tijd van nepnieuws en buitenlandse beïnvloeding zijn kritische zelfbewuste burgers van groot belang. Dit bevordert de kwaliteit en de robuustheid van onze democratie. Onderwijs helpt kritisch denkende burgers te ontwikkelen. Zij kunnen hun meningen en opvattingen daardoor beter zelfstandig vormen. Dit geldt op alle niveaus van het onderwijs, vanaf de hogere groepen op de basisscholen tot en met de hoogste opleidingen aan universiteiten. Wetenschappelijk onderzoekers hebben een bijzondere verantwoordelijkheid om kritisch denken, ook over politiek nieuws, te bevorderen.

Handhaaf hoge redactionele standaarden: In de 24/7 nieuwscyclus blijven redactionele standaarden van groot belang, en zeker niet alleen voor traditionele media.³³ Technologie- en sociale media bedrijven kunnen scherpere redacterielijnen ontwikkelen en hun algoritmen daarop aanpassen. Net als op Wikipedia kunnen berichten op sociale media³⁴ geëvalueerd worden op hun waarheidsgehalte en een rating meekrijgen. Media-ombudsmannen en -vrouwen kunnen sneller waarschuwen tegen ondermaatse toepassing van redactionele standaarden. Media, instellingen en personen die de publieke zaak dienen kunnen elkaar aanmoedigen om zichzelf en zo nodig elkaar te corrigeren. De correcties moeten duidelijk onder de aandacht worden gebracht, niet slechts weggestopt in kleine lettertjes.

Financier onafhankelijke publieke media: Goede onafhankelijke media zijn fundamenteel voor een rechtsstatelijke democratie. In Nederland zouden fondsen zoals het Stimuleringsfonds voor de Journalistiek meer financiële armslag moeten krijgen.³⁵ Internationaal levert de financiering van onafhankelijke media een belangrijke bijdrage aan het bestendigen van democratische processen en rechtssystemen. Radio Nederland Wereldomroep (RNW) bijvoorbeeld heeft altijd een belangrijke rol gespeeld in het uitdragen van Nederlandse

waarden op het gebied van democratie, rechtsstatelijkheid, deugdelijk bestuur en vrijheid van meningsuiting.³⁶ RNW speelt deze rol nog steeds, maar haar budget is meer dan driekwart verminderd sinds 2011 met alle gevolgen voor het aantal journalisten.³⁷

Gratis bestaat niet : In 2017 is een simpele daad van goed burgerschap, hoe minimaal ook, het betalen voor het nieuws. Goede onderzoeksjournalistiek kan alleen bestaan als daar ook de financiële randvoorwaarden voor geboden worden. Het nemen van een abonnement op een nieuwsmidium geeft journalisten de ruimte om tijd te besteden aan kritische en serieuze verslaggeving en onderzoeksjournalistiek.

NOTEN

¹ Zie bijvoorbeeld ook een analyse van Russische activiteiten in Zweden: Martin Kragh en Sebastian Åsberg, "Russia's strategy for influence through public diplomacy and active measures: the Swedish case", *Journal of Strategic Studies* 0, nr. 0 (5 januari 2017): 1–44, doi:10.1080/01402390.2016.1273830.

² Roberto Stefan Foa en Yascha Mounk, "The Democratic Disconnect", *Journal of Democracy* 27, nr. 3 (6 juli 2016): 5–17, doi:10.1353/jod.2016.0049.

³ "Russia mobilises an elite band of cyber warriors", *Financial Times*, 27 februari 2017, <https://www.ft.com/content/f41e1dc4-ef83-11e6-ba01-119a44939bb6>.

⁴ Zie Charles K. Bartles, "Getting Gerasimov Right", *Military Review* 96, nr. 1 (2016): 30. Voor een beknopte discussie over Gerasimov's artikel een nieuwe doctrine uiteenzet of eerder een identificatie is van belangrijke elementen in zijn visie op het huidige en toekomstige strijdtoneel, zie: "Russian Hybrid Warfare and Other Dark Arts", *War on the Rocks*, 11 maart 2016, <https://warontherocks.com/2016/03/russian-hybrid-warfare-and-other-dark-arts/>.

⁵ Damien Sharkov, "Russia confirms formation of 'information-ops' troops engaged on the propaganda war", *Newsweek*, 22 februari 2017, <http://europe.newsweek.com/russia-announces-information-operations-troops-counter-propaganda-559656>.

⁶ Emmanuel Grynspan, "Russian official: Information war part of 'battle for the consciousness of the masses'", *EURACTIV.com*, 27 februari 2017, <http://www.euractiv.com/section/global-europe/news/russian-official-information-war-part-of-battle-for-the-consciousness-of-the-masses/>.

⁷ Emmanuel Grynspan, "Russian official: Information war part of 'battle for the consciousness of the masses'", *StopFake.org*, 2 maart 2017, <http://www.stopfake.org/en/russian-official-information-war-part-of-battle-for-the-consciousness-of-the-masses/>.

⁸ Shaun Walker, "Salutin' Putin: Inside a Russian Troll House", *The Guardian*, 2 april 2015, sec. World news, <https://www.theguardian.com/world/2015/apr/02/putin-kremlin-inside-russian-troll-house>.

⁹ Zie Adrian Chen, "The Agency", *The New York Times*, 2 juni 2015, <https://www.nytimes.com/2015/06/07/magazine/the-agency.html>; Lizzie Dearden, "Nato accuses Sputnik News of being 'Kremlin propaganda machine'", *The Independent*, 11 februari 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/sputnik-news-russian-government-owned-controlled-nato-accuses-kremlin-propaganda-machine-a7574721.html>.

¹⁰ Александра Гармажапова, "Где живут тролли. Как работают интернет-provokatory в Санкт-Петербурге и кто ими управляет", *Новая газета - Novayagazeta.ru*, 9 september 2013, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2013/09/09/56265-gde-zhivut-trolli-kak-rabotayut-internet-provokatory-v-sankt-peterburge-i-kto-imi-zapravlyaet>.

¹¹ Viktor Rezunkov, "Putin's personal chef owns a company that oversees an army of pro-Kremlin social media trolls", *Business Insider*, 16 maart 2015, <http://www.businessinsider.com/putins-personal-chef-owns-a-company-that-oversees-an-army-of-pro-kremlin-social-media-trolls-2015-3>.

¹² "West and Ukraine against Putin and his politicians", *Drakula's Blog*, 1 april 2015, <https://drakulablog.com/2015/04/01/west-and-ukraine-against-putin-and-his-politicians/>.

¹³ Zie onder andere Sputnik, "Finian Cunningham", geraadpleegd 7 maart 2017, https://sputniknews.com/authors/finian_cunningham/; Stephen F. Cohen, "Distorting Russia", *The Nation*, 12 februari 2014, <https://www.thenation.com/article/distorting-russia/>; Dearden, "Nato accuses Sputnik News of being 'Kremlin propaganda machine'".

¹⁴ Vreij, "De kronkels in de Russische versies over de MH17".

¹⁵ "Binnenhof wapent zich tegen hacks", *NOS*, 14 februari 2017, <http://nos.nl/artikel/2152611-binnenhof-wapent-zich-tegen-hacks.html>; Liza van Lonkhuyzen, "Experts: 'Partijwebsites kwetsbaar voor hackers'", *nrc.nl*, 14 februari 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/01/31/partijwebsites-kwetsbaar-voor-hackers-6494344-a1543889>.

¹⁶ "Plasterk laat uitslag maart volledig tellen, 'hacken uitgesloten'", *NOS*, 14 februari 2017, <http://nos.nl/video/2156114-plasterk-laat-uitslag-maart-volledig-tellen-hacken-uitgesloten.html>.

¹⁷ "AIVD: 'Honderden cyberaanvallen door Rusland en China'", *Een Vandaag*, 2 maart 2017, http://justitie.eenvandaag.nl/tv-items/71885/aivd_honderden_cyberaanvallen_door_rusland_en_china_.

¹⁸ "Hoofdstuk 1 Grondwet (volledige tekst)", 15 februari 2017, http://www.parlement.com/id/vhnm7jesyv/hoofdstuk_1_grondwet_volledige_tekst.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Andrew Higgins, "Fake News, Fake Ukrainians: How a Group of Russians Tilted a Dutch Vote", *The New York Times*, 16 februari 2017, <https://www.nytimes.com/2017/02/16/world/europe/russia-ukraine-fake-news-dutch-vote.html>.

²¹ M. A. E. Prenger e.a., *Gevaarlijk spel: De verhouding tussen pr & voorlichting en journalistiek* (Diemen: AMB, 2011), <http://dare.uva.nl/record/382890>.

²² "Ondanks veranderingen medialandschap traditionele media nog steeds dominant - SCP", *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 24 maart 2016, https://www.scp.nl/Nieuws/Ondanks_veranderingen_medialandschap_traditionele_media_nog_stees_dominant; A. M. Wennekers, D. M. M. van Troost, en P. R. Wiegman, "Media:Tijd 2015" (Amsterdam/Den Haag: NLO, NOM, SKO, BRO en SCP, 2016), http://www.mediatijd.nl/images/pdf/MediaTijd_RapportWEB.pdf; "We komen steeds meer in onze eigen informatiebubbel terecht" - Argos", *VPRO*, 29 oktober 2016, <http://www.vpro.nl/argos/lees/nieuws/2016/-We-komen-steds-meer-in-onze-eigen-informatiebubbel-terecht-.html>.

²³ John Gray, *Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2008); Rob de Wijk, *De nieuwe revolutionaire golf* (Amsterdam: AUP, 2017).

²⁴ "Oxford Dictionaries Word of the Year 2016 is...", *Oxford Dictionaries*, 27 februari 2017, <https://www.oxforddictionaries.com/press/news/2016/12/11/WOTY-16>.

- ²⁵ Berit Anderson en Brett Horvath, "Scout | The Rise of the Weaponized AI Propaganda Machine", *Scout*, 27 februari 2017, <https://scout.ai/story/the-rise-of-the-weaponized-ai-propaganda-machine>.
- ²⁶ Brad Allenby en Joel Garreau, "Weaponized Narrative Is the New Battlespace - Defense One", 3 januari 2017, <http://www.defenseone.com/ideas/2017/01/weaponized-narrative-new-battlespace/134284/?oref=d-topstory>.
- ²⁷ Eric Sanger, Scott Shane, en David E. Lipton, "The Perfect Weapon: How Russian Cyberpower Invaded the U.S.", *The New York Times*, 13 december 2016, <https://www.nytimes.com/2016/12/13/us/politics/russia-hack-election-dnc.html>.
- ²⁸ "The Fact Club", *The Fact Club*, geraadpleegd 7 maart 2017, <http://thefactclub.nl/>.
- ²⁹ "Bellingcat", *Bellingcat*, geraadpleegd 7 maart 2017, <https://www.bellingcat.com/>.
- ³⁰ "Raam op Rusland: Podium voor kennis, analyse en debat", *Raam op Rusland*, geraadpleegd 7 maart 2017, <http://raamoprusland.nl/>.
- ³¹ "StopFake - Onderscheid tussen feit en fictie bij de gebeurtenissen in Oekraïne", *StopFake.org*, geraadpleegd 7 maart 2017, <http://www.stopfake.org/nl/home-2/>.
- ³² "EU vs Disinformation | Don't Be Deceived, Question Even More", geraadpleegd 7 maart 2017, <https://euvsdisinfo.eu/>.
- ³³ Prenger e.a., *Gevaarlijk spel*, 126 en verder
- ³⁴ Mark Zuckerberg, "A lot of you have asked what we're doing...", *Facebook*, geraadpleegd 7 maart 2017, <https://www.facebook.com/zuck/posts/10103269806149061>.
- ³⁵ Zie "Stimuleringsfonds voor de Journalistiek -", *Stimuleringsfonds voor de Journalistiek*, geraadpleegd 7 maart 2017, <https://www.svdj.nl/>; "Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten", *Fonds BJP*, geraadpleegd 7 maart 2017, <https://fondsbjp.nl/>.
- ³⁶ "Geschiedenis van RNW Media", RNW Media, geraadpleegd 7 maart 2017, <https://www.rnw.org/nl/rnw-media-geschiedenis-wereldomroep>.
- ³⁷ "Ongeloof over meer bezuinigingen Wereldomroep", *NU*, 7 juni 2011, <http://www.nu.nl/media/2534660/ongeloof-meer-bezuinigingen-wereldomroep.html>.

Auteurs: Michel Rademaker (HCSS), Tim Sweijts (HCSS), Joris Voorhoeve (Hoogleraar Internationale Organisaties, Universiteit Leiden).

© 2017 *The Hague* Centre for Strategic Studies behoudt zich alle rechten voor. Geen enkel onderdeel van deze Issue Brief mag gereproduceerd of gepubliceerd worden in welke vorm dan ook, in print, microfilm, fotografie, of op enig andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van HCSS. De rechten van alle foto's zijn voorbehouden aan hun respectievelijke eigenaars.

www.hcss.nl
info@hcss.nl

